

УДК 34:165.242.1

С.О. ГЛАДКИЙ, докт. юрид. наук, доц.,
ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет
економіки і торгівлі»

ПРАВОВИЙ НІГІЛІЗМ ЯК ОБ'ЄКТ ПРАВОВОГО САМОПІЗНАННЯ

Ключові слова: правосвідомість, правовий нігілізм, правове самопізнання, правова самосвідомість, правовий менталітет

Наукові дослідження, що здійснюються в царині вчення про правосвідомість, на теренах України найбільшою мірою виявляють свою актуальність, коли йдеться про деформації правосвідомості й, зокрема, про правовий нігілізм. Бурхливі події, які відбуваються в українському суспільстві протягом останнього року, істотно зачіпають його правову, політичну та інші системи, засвідчують нагальність їх глибинної трансформації. Проте реальність останньої значною мірою залежить від позитивних змін у сфері правової свідомості суспільства. Зазначена сфера з усією очевидністю виявляє такі риси, як нерозвиненість (у цивілізаційному контексті), консервативність, наявність різноманітних викривлень, що без перебільшень можуть претендувати на статус головної перешкоди на шляху модернізації українського суспільства, його правової системи. Мають бути задіяні всі дієві важелі трансформації правосвідомості суспільства, серед яких – особистісне самопізнання (тобто, правове самопізнання). Як видається, теорія, методологія і техніка цього виду пізнавальної діяльності мала б давно увійти в навчальний процес юридичних навчальних закладів і факультетів. Проте, можна констатувати лише зародковий стан розвитку цієї теми як у практичній, так і в теоретичній площині.

Дослідники проблем теорії правосвідомості протягом минулого та початку нинішнього століття підготували значну кількість наукових праць, що унеможливує навіть

короткий змістовний їх огляд. Сучасні українські дослідники також нерідко спрямовують свої зусилля на вивчення феномена правосвідомості загалом і на дослідження її станів, які позначають терміном «деформації». Увагу привертають насамперед праці О. Атоян, А. Бови, Ю. Калиновського, М. Цимбалюка та деяких інших. Проте, в контексті самопізнання проблематика правосвідомості та її викривлень ученими досі спеціально не розроблялася, що й зумовлює мету цієї статті: розглянути ознаки й характерні прояви правового нігілізму як об'єкта правового самопізнання.

Самопізнання у правовому вимірі людського буття полягає у спрямуванні індивідом свідомості на свою правову поведінку та водночас на власну правосвідомість. Структурно-функціональним ядром правового самопізнання виступає самосвідомість індивіда. Центральним компонентом останньої є самообраз, в складі якого дослідники поряд з іншими модальностями виокремлюють «Я-реальне», що протистоїть «Я-ідеальному». Одним із завдань правового самопізнання виступає виявлення в «Я-реальному» ознак правового нігілізму – однієї з найпоширеніших «хвороб» пересічного українця як носія правової свідомості та правового менталітету.

Як зазначає відомий український дослідник правосвідомості Ю. Калиновський, у перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, правова система, в тому числі система правових цінностей, перебуває в динамічному стані. Структура правосвідомості «людини перехідного періоду» (і суспільства в цілому) як системи певних цінностей та настанов має низку особливостей: амбівалентність – наявність «старої» і «нової» системи цінностей; мотиваційна невизначеність; поведінкова непослідовність, що пов'язано з пошуком найбільш раціональних схем реалізації життєвих планів; відсутність необхідних знань про правову систему країни; превалювання звичаїв над позитивним правом; терпиме ставлення до неправових засобів вирішення конфліктних ситуацій; звернення

до традицій та нехтування правом; домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими; прагнення упорядкувати власний життєвий світ і сподівання на раціоналізацію соціуму на мікро- та макрорівнях, не спираючись на правові норми, тощо [1, с.89].

Суперечливість і своєрідна «оригінальність» правосвідомості українського суспільства виявляється також у поєднанні («хімерному переплетенні», В. Боднар) нігілістичного ставлення до права з так званим «правовим ідеалізмом» – наївним, нічим не виправданим, ідеалізованим сприйняттям значення права у суспільному житті (вірою в те, що експансія юридичних норм у сфері регламентації суспільних відносин обов'язково призведе до якісного покращення життя людей [2, с.26]. Загалом правова свідомість українського суспільства характеризується дослідниками як глибоко нігілістична.

У теорії права поняття «правовий нігілізм» розглядається як похідне від загального поняття нігілізму, зміст якого полягає в запереченні, неприйнятті людьми існуючих засад суспільного життя. Правовий нігілізм як напрям політико-правової думки відкидає соціальну цінність права і культивує негативне ставлення до нього [3, с.42]. По суті, зазначає В. Черней, – це вияв викривленої (деформованої) правосвідомості, яка визнає право, проте розуміє його зміст і призначення всупереч інтересам суспільства або окремих громадян [4, с.3–4].

Науковці до ознак правового нігілізму відносять масовість його поширення серед різних категорій суб'єктів правовідносин, багатоманітність форм прояву – від кримінальних до легальних тощо, поєднання його з деструктивною критикою і популістською спрямованістю, поєднання правового нігілізму з політичним, етичним та іншими різновидами нігілізму [5, с.546].

Наймасовішим вочевидь є легальний правовий нігілізм, що виявляється у правомірній поведінці. Нігілістичний тип правомірної поведінки відрізняється від інших її видів за ха-

рактером ціннісних орієнтацій, мотивів, поведінкових настанов. Скептично ставлячись до права, нігілісти зазвичай жодних пропозицій і програм щодо його поліпшення не висувають. Їх поведінка балансує на межі правомірної та неправомірної, отже, є маргіальною [6, с.132].

Маргіальна (від латинського слова *marginalis* – та, що знаходиться на межі, гранична) поведінка – мотивована ставленням до норм права як до інструменту державного примусу при повному чи частковому ігноруванні інших важливих соціальних якостей останніх. Поведінка особи перебуває на межі між правомірною поведінкою та правопорушенням, однак межа не перетинається лише тому, що на даному етапі в механізмі мотивації особи «спрацювали» певні стримуючі фактори – загроза бути покараним, вигоди від правомірної поведінки, страх засудження з боку колективу, найближчого соціального оточення тощо, тобто людина не вчиняє правопорушення через усвідомлення «невигідності», «недоречності» таких вчинків, керуючись при цьому особистими розрахунками чи страхом перед покаранням [6, с.133]. Такий тип особистості характеризується крайнім раціоналізмом, що враховує вигоди від своїх вчинків, моральність їй не притаманна, оскільки основним обмежувачем для неї є страх [7, с.163].

Негативне ставлення людини до права зазвичай має глибокі соціальні, історичні й інші причини. Доволі поверховими видаються твердження тих дослідників, які вбачають витoki і причини правового нігілізму «в юридичному невігластві, невихованості основної маси населення» [8, с.10].

Очевидно, що деструкції такого роду в індивідуальній психіці перебувають у зв'язку з певними соціальними процесами: помічено, що нігілізм посилюється в умовах глобальних перетворень, соціально-політичної та економічної нестабільності, розбалансованості системи цінностей та суспільних ідеалів, рухливості меж дозволеного та забороненого, морального й аморального тощо. З цього при-

воду М. Шугуров зазначає, що сучасний культурний стан з достатньою очевидністю «руйнує» правові структури свідомості з певними наслідками для правової структурованості соціального цілого; роль закону як регулятора суспільного життя все більше втрачається, виходячи із загальної кризи нормативного способу соціальної регуляції, і зростає вага так званої доцільності [9, с.82–84].

Причини амбівалентності правосвідомості в перехідних суспільствах дослідники вбачають в інертності свідомості людини, нездатності її відразу звільнитися від віджилої системи ціннісно-правових настанов тоталітаризму, яка може декларативно відкидатися особою, але продовжує існувати на рівні підсвідомості, визначаючи світобачення людини, її цінності, інтереси, вчинки [10, с.211].

Отже, причини існування правового нігілізму, джерела, що його відтворюють, форми і способи впливу на суспільне життя значною мірою визначаються конкретно-історичними умовами певного суспільства, ступенем реальності права, яке формально є чинним у країні. М. Цимбалюк переконаний, що рівень розвитку правосвідомості суспільства визначається ступенем здійснення права (а «не навпаки, оскільки конструктивні модуси правової ідеології та психології, на жаль, не завжди отримують своє підтвердження та опору в наявній правовій реальності, що зрештою призводить до девальвації правових цінностей та ідеалів суспільства, а також до деформацій індивідуальної правосвідомості громадян») [11, с.92].

Проте можна стверджувати й інше: природа правового нігілізму криється у природі самої людини. Як зазначає Ю. Калиновський, незважаючи на природний потяг людини до раціоналізації життєвого простору, у самій людській природі (її правосвідомості) закладено і буде існувати завжди два протилежних почуття: страх стосовно того, що інші громадяни порушують норми, і бажання самому безкарно переступити через певні правила й приписи [1, с.31–32]. Ю. Крисюк з цього приводу зауважує, що природа людини, в якій прихильники природно-правових вчень нама-

гаються відшукати основу права, не настільки шляхетна й добра, про що, до речі, попереджає й психоаналіз. Тому й існує право, «репресивна складова якого, підкреслювана позитивізмом, є стримуючим фактором стосовно негативного, іноді навіть звіриного боку людської природи» [12, с.205–206].

«Звірині» та патологічні прояви людської природи, виявляючись у певній формі у правовій дійсності, з позицій сучасного правового світогляду є «неправом». Проте з погляду Л. Петражицького право, будучи по суті імперативно-атрибутивними переживаннями, не обмежується лише позитивними (нормальними, розумними) психічними явищами. Воно включає також патологічні переживання імперативно-атрибутивного характеру, наприклад, «*idees fixes*» душевнохворих людей. Такі переживання, на думку вченого, можуть утворити особливий предмет вивчення для психологічного правознавства під назвою «патологічного права» чи «правової патології» тощо [13, с.105–106].

У контексті теми дослідження доцільно зауважити, що Л. Петражицьким (1867–1931 рр.) було створено правове вчення, яке поєднувало у собі теоретичний і практичний аспекти вивчення правосвідомості. У пошуках буттєвого коріння права видатний учений вийшов далеко за межі наукового теоретизування, активно й системно практикуючи самостереження. Л. Петражицький «олюднює» теорію права, поєднує її з практикою правового самопізнання. Вчення Л. Петражицького про інтуїтивне право, його власний досвід самостереження правових психічних явищ і висновок про те, що переважна більшість правових переживань є непомітними, неусвідомлюваними для пересічного індивіда [13, с.3–4], створюють методологічні та методичні (у тому числі, психотехнічні) підвалини для вивчення як свідомої, так і несвідомої сфери правової психіки. Існують вагомні підстави вважати, що коріння правового нігілізму слід шукати в обох згаданих сферах.

Отже, причини існування правового нігілізму, інших деформацій правосвідомості та

девіантної поведінки є складними – їх слід розглядати системно, враховуючи як зовнішні, так і внутрішні для індивідуальної психіки чинники. До зовнішніх належать соціально-економічні (насамперед, низький рівень життя, безробіття), політичні, ідейно-культурні, власне правові умови життя індивіда. Внутрішніми причинами є ті психологічні чинники, що створюють внутрішній конфлікт особистості і призводять до появи аномальних потреб та деформації мотивів соціальної поведінки. Завданням правового самопізнання є виявлення (відстеження) дії таких чинників у власному психічному просторі, їх нейтралізація.

Можливість останньої залежить від багатьох передумов, серед яких центральне місце посідає адекватна самооцінка, а також доцільний вибір способів і концептуальних засад позитивної зміни правосвідомості.

Прояви деформованої правосвідомості традиційно оцінюються у науковій літературі як негативне явище суспільного життя, котре потребує викорінення, безкомпромісної боротьби з використанням педагогічних та інших засобів. Заперечувати необхідність правових заходів, які спрямовані на подолання деформацій правосвідомості, мінімізацію їх негативного впливу на життя суспільства і окремих осіб, немає підстав. Проте, стосовно концептуальних засад і методів такої діяльності слід зробити декілька застережень.

Традиційне для українського суспільства, яке протягом тривалого часу було тоталітарним, репресивне забарвлення «боротьби» з проявами будь-якого соціального зла може зашкодити ефективному вирішенню проблем, що розглядаються. Очевидно, що етнічний український менталітет загалом і правовий менталітет народу зокрема характеризуються низкою «непривабливих» рис. Проте, як зазначає Ю. Мединська, сучасна методологія наукових досліджень, зокрема, «перенесення досліджень етнічного менталітету в площину глибинної психології дає змогу знизити рівень критичного ставлення до негативних рис українського етносу, послабити інтенсивність драматизації вад нашого суспільства, котрі,

хоч і мають місце, але потребують для свого виправлення не стільки активного засудження, скільки, на нашу думку, толерантності, розуміння та послідовної реалізації освітніх, виховних, психокорекційних та психотерапевтичних програм» [14, с.50–51]. Такий підхід видається доцільним і в царині правового життя українського суспільства, яке є перехідним і вже протягом тривалого часу перебуває в стані системної кризи.

Поняття «кризовий стан» з діалектичних позицій означає розрив причинно-наслідкових зв'язків, утворення хаосу у системі, а в контексті синергетичної парадигми – відкриття нових можливостей у переструктуруванні об'єкта або утворення іншої за характером сутності буття. Прибічники цієї парадигми переконані, що втрата структурної визначеності зовсім не означає цілковитої деградації, оскільки фаза деструкції є не що інше, як занурення сущого у континуум потенцій. У деструктивному стані зароджуються структури, що здатні у майбутньому до розростання [1, с.28–29].

Отже, теперішній стан правосвідомості та правового менталітету українського суспільства не повинен оцінюватися суто негативно. Кожен індивід як суб'єкт самопізнання може стати свідомим творцем (або співтворцем) нової якості власної правосвідомості, що передбачає наявність відповідних юридичних і психологічних знань, навичок і вмінь, енергії і, головне, належної мотивації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
2. Боднар В. Є. Правосвідомість як детермінанта суспільного буття та функціонування правової держави / В. Є. Боднар // Науковий вісник Київськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 24–28.
3. Селіванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти : моног-

рафія / В. М. Селіванов. – К. : Ін Юре, 2002. – 724 с.

4. Черней В. В. Правовий нігілізм як вияв викривленої правосвідомості / В. В. Черней // Науковий вісник Київськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2007. – № 4. – С. 3–8.

5. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

6. Зубко Г. Маргінальна поведінка як різновид правомірної поведінки особи / Г. Зубко // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 12. – С. 132–134.

7. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний. – К. : Наукова думка, 1985. – 176 с.

8. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / В. В. Демічева. – Київ., 2007. – 20 с.

9. Шугуров М. В. Правовая субъективность и инверсии современной культуры / М. В. Шугуров // Общественные науки и современность. – 2005. – № 1. – С. 79–94.

10. Правосвідомість і права культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні : монографія / [Л. М. Герасіна та ін.]. – Х. : Право, 2009. – 352 с.

11. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості : Теорія та реальність: монографія / М. М. Цимбалюк. – К. : Атіка, 2008. – 288 с.

12. Крисюк Ю. Сучасні філософсько-правові концепції права та правопорядку / Ю. Крисюк // Право України. – 2011. – № 8. – С. 203–211.

13. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – Изд. 2-е., испр. и доп. – Т. 1. – СПб., 1909. – 318 с.

14. Мединська Ю. Колективне несвідоме як глибинна детермінанта етнічного менталітету / Ю. Мединська // Психологія і суспільство. – 2004. – № 2. – С. 50–117.

Гладкий С. О. Правовий нігілізм як об'єкт правового самопізнання / С. О. Гладкий // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 69–73 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_13.pdf

Розглянуто одну з найбільш актуальних проблем, що виникають у процесі розробки автором теоретичних засад, методології й методики правового самопізнання. Феномен правового нігілізму осмислюється як об'єкт вивчення індивідом власної правової психіки. Актуалізуються наукові уявлення щодо сутності, чинників формування та подолання цього явища.

Гладкий С.А. Правовой нигилизм как объект правового самопознания

Рассмотрена одна из наиболее актуальных проблем, возникающих в процессе разработки автором теоретических основ, методологии и методики правового самопознания. Феномен правового нигилизма осмысливается как объект изучения индивидом собственной правовой психики. Актуализируются научные представления о сущности, факторах формирования и преодоления этого явления.

Gladky S.A. Legal Nihilism as an Object of Legal Self-Knowledge

The article discusses one of the most actual problems in the development of the theoretical foundations, methodology and methods of legal self-knowledge. The phenomenon of legal nihilism is interpreted as the object of study of the individual's own legal psyche. Actualized scientific ideas about the nature, form factors and to overcome this phenomenon.